

Grondboor en Hamer	2	1981	pag. 32 — 39	11 foto's	Oldenzaal, april 1981
-----------------------	---	------	-----------------	-----------	--------------------------

Naar Haltern (Westfalen)

H. Spek

SUMMARY

The author describes the prints of fossils which appear in the walls of churches and chapels in the neighbourhood of Haltern (W. Germany)

De prachtige vondsen van 'Halterner Knauern', knollige kwartsieten met schelpafdrukken, zoals deze zijn tentoongesteld in het museum Freriks te Winterswijk en die ook deel uitmaken van de geologische collectie van het slot Bergh te 's Heerenberg, deden ons verlangen dit merkwaardige gesteente in het oorsprongsgebied te leren kennen. In Haltern aangekomen zagen we tot onze vreugde dat we blijkbaar op het goede spoor waren. In de voornaamste winkelstraat zagen we in de etalage van een apotheek, temidden van verpakte geneesmiddelen een prachtig exemplaar liggen.

DE BOUWSTEEN VAN DE ANNABERG

Onze eerste gang was naar de vele malen in de literatuur genoemde Annaberg. Staande op de Annaberg stelden wij ons voor, hoe men vroeger van de toen nog onbegroeide Annaberg kon uitzien over de vallei van de rivier de Lippe die door het dal meanderde.

De geologische ouderdom van de formatie waaruit de berg is opgebouwd wordt gerekend tot het Santonien, behorende tot het Boven Krijt. De Annaberg ligt ten westen van de stad Haltern en ten noorden van de Lippe en is ongeveer 30 m. hoog. Van hieruit kan men het dal van Lippe en Stever gemakkelijk een eindweegs controleren.

Vroeg in de geschiedenis wordt de Annaberg reeds genoemd. In verband met de strategische ligging hebben de Romeinen er omstreeks het begin van onze jaartelling een legerplaats gehad, evenals in het gebied dat nu door de stad Haltern ingenomen wordt. De sporen die het leger van de Romeinen in Haltern achterlieten, stammen uit de tijd toen Rome trachtte haar heerschappij van Gallië uit, het tegenwoordige Frankrijk, over de Rijn naar het Oosten uit te breiden. Tijdens de oorlogen uit de jaren 58 en 52 voor Christus had Julius Caesar het gebied van de Rijn bij het Romeinse rijk ingelijfd. Dat de Rijn geen stabiele grens vormde bleek weldra. De in het gebied van het tegenwoordige Roergebied en het Bergische land wonende Sugambriërs drongen steeds weer de Rijn over en brachten zelfs in het jaar 16 voor Christus de Romeinen een gevoelige nederlaag toe. Dit leidde er ten slotte toe dat men in het jaar 12 voor Christus tot een vastberaden tegenaanval overging. Deze breidde zich onder Drusus, de stiefzoon van Keizer Augustus, uit tot een veroveringsoorlog. Reeds in het jaar 9 voor Christus, werd de Elbe bereikt. Tijdens de terugtocht, storte Drusus zo ongelukkig van zijn paard dat hij aan de

gevolgen overleed. De andere stiefzoon van de keizer Tiberius en andere veldheren voerden de krijg verder.

In het jaar 6 na Christus schijnt de toestand voor Rome zodanig geweest te zijn dat aan Varus de opdracht kon worden gegeven Germanië tot aan de Elbe bij het Romeinse Rijk in te lijven.

De Lippe vormde voor het leger een geschikte opmarsroute, vandaar dat op enige plaatsen aan zijn boorden, overblijfselen van legerkampen zijn gevonden, Holsterhausen, Haltern, Überraden en Anreppen. Men kent de ongelukkige afloop van deze expeditie, want in het jaar 9 na Christus wordt het Romeinse leger in het Teutoburgerwoud vernietigend verslagen. De Romeinen hebben de legerplaats ongeveer 11 jaar bewoond voordat ze door de Germanen werden verslagen. Het was de gewoonte dat soldaten die in de strijd gingen, hun geld en kostbaarheden in de bodem verborgen. Als ze de strijd overleefd hadden, haalden ze hun schat weer op. Velen keerden echter niet terug en lieten hun bezit in de bodem achter. Er is al veel daarvan gevonden, doch men vermoedt, dat er nog veel meer van dergelijke schatten in de Annaberg en omgeving verborgen zitten. Bij opgravingen zijn er vele vondsten uit de Romeinse tijd gedaan die in een museum in de buurt van de Zeven-duivelstoren in Haltern te bewonderen waren. Voor geïnteresseerden in de archeologie is het misschien wel aardig te vermelden, dat in 1909 in Haltern ook scherven van Fries aardewerk o.a. een zgn. 'Friese streepbandscherf' zijn gevonden, die destijds niet als zodanig werden herkend en die temidden van Karolingisch aardewerk werden afgebeeld. Helaas is in de 2e wereldoorlog het grootste gedeelte van de collectie door bommen vernietigd, waardoor ook veel gegevens verloren zijn gegaan. De oudheidkundige vereniging in de stad Haltern stelt alles in het werk om de vondsten uit de Romeinse tijd zo compleet mogelijk te maken en hoopt binnen niet al te lange tijd een ruimte voor de collectie te vinden, waarin alle voorwerpen overzichtelijker worden tentoongesteld dan nu het geval is in het museum in de Goldstrasse no 1.

De Annaberg heeft ten tijde van Napoleon ook de bouwstenen geleverd voor de wegaanleg van Wezel naar Münster. Ook nu nog is dit te zien aan een soort krater-velden die zijn ontstaan op de plaatsen waar de mensen naar geschikte stenen hebben gedolven voor de aanleg van wegen. Volgens de directeur van het museum zijn er bij dit stenen delven, ook vondsten uit de Romeinse tijd gedaan, die voor het merendeel mee naar huis zijn genomen en die dus in particulier bezit zijn. Niemand weet precies hoeveel en welke voorwerpen er zijn gevonden. Nog altijd is het niet uitgesloten, dat er nog belangrijke Romeinse vondsten zullen worden gedaan.

Nu nog iets over de betekenis van de Annaberg in de tegenwoordige tijd. Regelmatig bezoeken bedevaartgangers de Annaberg ter verering van St. Anna. De recent gebouwde kerk op de Annaberg is fraai aangepast aan de omgeving en stoort in het geheel niet. Er is in de mogelijkheid voorzien een kerkdienst in de buitenlucht te houden en daarvan wordt 's zomers veel gebruik gemaakt door bewoners van Haltern en vakantiegangers. De lang geleden op de Annaberg aangelegde Kruisweg is helaas verwaarloosd. Ook hier is kwartsietische zandsteen gebezigd evenals voor de oude fontein met de vele schelpafdrukken die er zo mogelijk nog verwaarloosder bij staat. Gelukkig bleek ons bij een later bezoek dat men met herstelwerkzaamheden bezig was. In de omgeving van de kerk liggen grote brokken kwartsiet met de grillige ronde vormen van Haltener Knauern. Helaas wordt dit gesteente naar wij vernamen heden ten dage nergens meer gewonnen. Op aanwijzing van de directeur van het Museum in Haltern zijn we gaan kijken op het Joodse Kerkhof in Haltern, waar een gedenksteen is opgericht ter herinnering aan de omgekomen Joden in de 2e wereldoorlog. De herkomst van dit steenblok is bij uitzondering niet afkomstig van de Annaberg, maar van Vierhaus. Dit is een

gebied genoemd naar de eigenaar van de uitspanning in het Natuurpark en Wandelgebied 'Die Hohe Mark'. In de terreinen en bossen rondom deze zogenaamde Waldschenke kwamen vele grote brokken kwartsietische zandsteen voor, soms met schelpafdrukken.

Zevenduivelstoren te Haltern. (Foto: H. Spek)

De onderbouw van de Zevenduivelstoren te Haltern, in 1502 gebouwd en de laatste herinnering aan de oude stadsverdediging, is eveneens uit kwartsietische zandsteen opgetrokken. Een eraan aansluitende muur is in recente tijd gebouwd uit kwartsiet afkomstig van het eerder genoemde Vierhaus. De muur vertoont prachtige schelpafdrukken. Hopelijk dat ze nog lange tijd onbeschadigd zichtbaar zullen blijven. In de loop der eeuwen heeft de Annaberg onnoemelijk veel bouwsteen geleverd voor kerken, kapellen en wegen. De exploitatie van zandsteen staat stil, zodat we mogen aannemen dat de Annaberg als bedevaartplaats en wandelgebied behouden blijft.

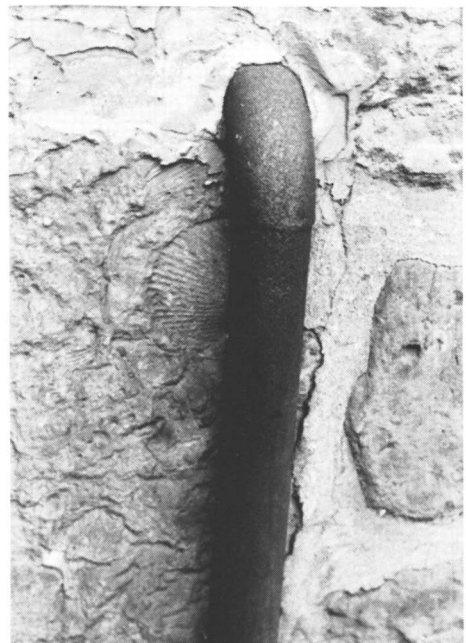
Katharinenkapel te Bossendorf. (Foto: W.F. Anderson)

Katharinen-Kapel te Bossendorf. (Foto: W.F. Anderson)

Schelpafdrukken in de kerkhofmuur van Bossendorf. (Foto: W.F. Anderson)

Fossielafdruk achter regenpijp kapel Bossendorf. (Foto: W.F. Anderson)

KERKEN EN KAPELLEN UIT DIT GESTEENTE OPGEBOUWD.

De Katharinenkapel in Bossendorf vindt U komende vanuit Haltern in de richting Recklinghausen. (Bundesstrasse 51). Eerst passeert U de brug over de Lippe en direct daarna de brug over het Wesel-Datteln-Kanaal. Dadelijk na deze 2e brug links af richting Datteln en dan terstond de eerste weg links, de Kapellenweg inslaan. De kapel ligt aan het kanaal. De Katharinen - of ook Ludgeruskapelle is het oudste stenen gebouw van de Kreis Recklinghausen en wordt door vele kunsthistorici als het oudste bouwwerk van het gehele bisdom Münster aangezien. Alle andere kerken waren in die tijd nog van hout. Deskundigen zijn het er over eens dat we hier te maken hebben met een Stichting door de heilige Ludgerus, de eerste bisschop van Münster (742-809). Men neemt aan dat op deze plaats een Germaans heiligdom stond. Een toren bewoond door de zienares en priesteres Veleda.

Altaar in de Kapel te Bossendorf. (Foto: W.F. Anderson)

Eerst na de kerstening van de germaanse stam der Brukteren verloor de toren haar betekenis als heidens heiligdom. In navolging van de geloofsverkondigers Willibrod en Bonifatius moet Ludgerus dit bouwwerk in een Christelijke kerk hebben veranderd. In de loop van de geschiedenis werd de kerk vele malen verwoest en weer opgebouwd. Hierbij bleef het oudste gedeelte, het koor aan de zuidzijde in de oorspronkelijke vorm behouden. De kleine klok stamt uit de 13e eeuw. In 1630 en 1635 tijdens de dertigjarige oorlog werd de kerk tweemaal verwoest.

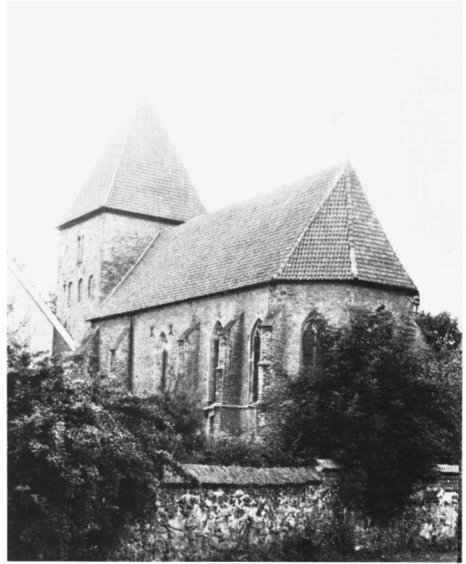
In 1812 - 1813 werd de kapel weer verwoest en gebruikten de kozakken haar als paardestal. Ook aan het einde van de 2e wereldoorlog werd de kapel beschadigd en geraakte in verval, totdat van 1958 - 1965 een grondige restauratie in oude stijl plaats vond.

Het in Westfaalse barokke stijl gehouden altaar toont de heilige Katharina van Alexandrië met de symbolen van haar martelaarschap, zwaard en rad. Het is een kunstwerk anno 1746 van de kunstenaar Sasse uit Coesfeld en de kunstschilder de Vries uit Groningen. Belangrijk is ook het doopvont rechts van het koor staande. Naar de mening van enige kunsthistorici is het de voet van een zuil, deel uitgemaakt hebbende van het heiligdom van de Brukteren. De kapel is gebouwd van kwartsietische zandsteen evenals de muur om het kerkhof. Vele afdrukken van *Pecten muricatus* (Goldfs) en ook *Pinna quadrangularis* (Goldfs). Kijkt U

maar eens achter de regenpijp aan de zuidzuide of het kerkhofmuurtje.

Na het bezoek aan de Katharinenkapel in Bossendorf kan men zijn tocht vervolgen in de richting Datteln tot men in het dorpje Flaesheim komt. Hier bevindt zich de schilderachtig gelegen voormalige kloosterkerk. Het is het laatst overgebleven bouwwerk van het in 1166 gestichte Prämonstratenser Nonnenklooster. Het hoogaltaar is het laatst overgebleven van drie barokke altaren die aan de Münsterse meester Gröninger toegeschreven worden. Ook bij deze kerk vertonen de uit kwartsietische zandsteen opgetrokken muren, de ons nu reeds zo bekende fraaie schelpafdrukken.

Teruggaande in de richting Haltern kunt U nog de Parochiekerk te Hamm-Bossendorf bezoeken. Daartoe steekt U over, voor de brug over het Wesel-Dattelnkanaal en rijdt totdat U aan Uw rechterhand de aan het kanaal gelegen kerk ziet liggen. We staan voor het prachtige kerkje van de parochie Hl. Kreuz te Hamm-Bossendorf. Als begin van de bouw neemt men aan de periode

Kloosterkerk te Flaesheim. (Foto: W.F. Anderson)

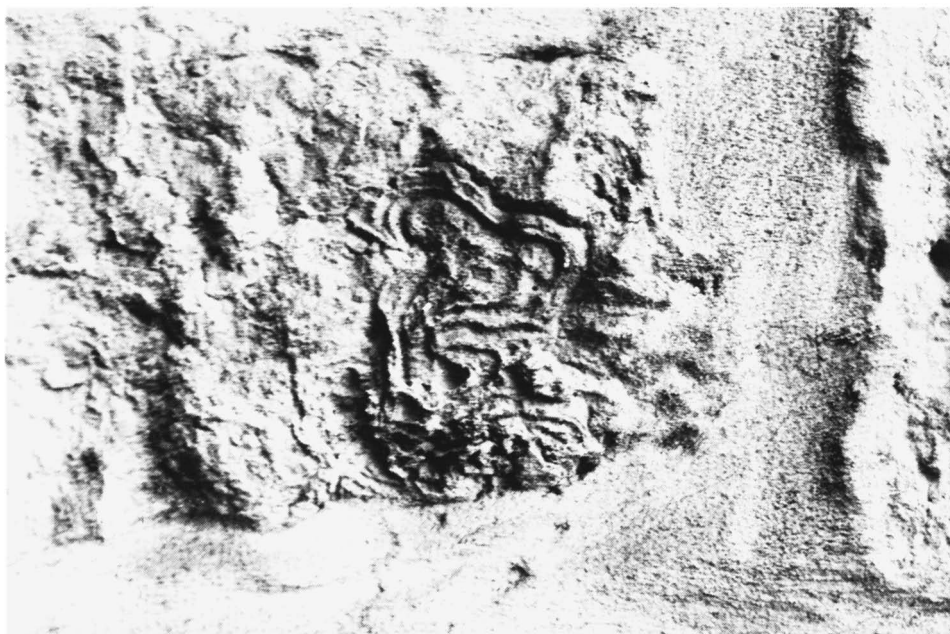
Parochiekerk Hamm- Bossendorf. (Foto: Nokemann)

van 1180 tot 1200. Aanvankelijk werd de kerk gebouwd als een rechthoekig Godshuis in romaanse stijl. Overeenkomstig de tijdgeest, het was in de tijd van de kruistochten, kreeg de kerk de naam Hl. Kreuz. In de zevenjarige oorlog 1756 - 1763 werd de kerk door franse kanoniers als stelling voor het geschut gebezigd, terwijl de pastorie als kommandopost voor de bevelvoerende officier in gebruik was. Beide gebouwen hadden hier zeer onder te lijden en nadat de kerk in de 2e helft van de 19e eeuw tot een neogotische kerk verbouwd was, had ze veel van haar oorspronkelijke charme ingeboet. Eerst bij de renovatie van 1958 - 1965 werd getracht de kerk haar vroegere uiterlijk terug te geven. De kwartsietische zandsteen waarvan de kerk is gebouwd is afkomstig uit de Hammer berg. Ook hier is het een lust de fraaie fossielafdrukken op te zoeken. Bijzonder interessant is wel de afdruk van vermoedelijk *Glomerula gordialis*. Helaas hebben we deze kerken en kapellen slechts even boven ooghoogte kunnen inspecteren. Wie weet wat daar boven nog te zien was. Het voerde ons echter te ver een ladder mee op reis te nemen om

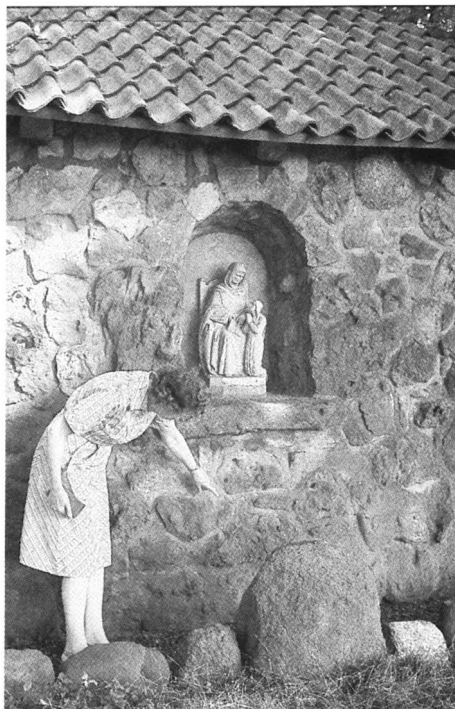
Kerktoeren Parochiekerk Hamm-Bossendorf.
(Foto: W.F. Anderson)

Afdruk van vermoedelijk *Glomerula gordialis*
(Schlotheim) Parochiekerk Hamm-Bossendorf.
(Foto: W.F. Anderson)

kerken en kapellen tot bij de dakrand te bekijken.

Nog waren we niet uitgekeken. Er moest nog een kapel zijn waar we nog niet geweest waren. Deze kapel op de Tannenberg veroverde ons hart door de prachtige ligging temidden van een groep boerderijen in het Natuurpark 'Die Hohe Mark'. Een onvoorstelbare rust ging van dit plekje uit, zoals deze kapel daar in die kleine leefgemeenschap stond. De kapel op de Tannenberg bereikt U via de Bundesstrasse 58 die van Haltern naar Wulfen voert. Halverwege dit traject krijgt U rechts een afslag naar Eppendorf - Klein Reken. De weg die U hebben moet is dan weldra aan Uw rechterhand bereikt en heet de Tannenbergweg en is voor een automobilist alleen als 'Anlieger zijnde' toegankelijk, doch niemand heeft ons tegengehouden toen wij naar de kapel reden. Ook hier zagen we weer veel fraaie fossielafdrukken. Mocht U zich verder nog in een en ander willen verdiepen dan kunnen wij U de in de literatuurlijst genoemde werken ten zeerste aanbevelen.

Op zoek naar fossielafdrukken in de muren van de kapel te Tannenberg. (Foto: W.F. Anderson)

Literatuur

Bloemers, J.H.F.: Fries aardewerk uit de Romeinse legerplaatsen te Haltern. Archeologie en historie opgedragen aan H. Brunsting, Bussum 1973.

Krul, H.: Geologische Zwerftochten, Zutphen Thieme 1969 P 91-95

Riemann, A.: Die Pfarre Hl. Kreuz zu Hamm-Bossendorf 1978. Schnell Kunstführer nr. 1141. Verlag Schnell und Steiner, München Zürich.

Siegmund von Schnurbein: Die Römer in Haltern Aschendorffsche Buchdruckerei Münster, Westfalen 1979.